

Η ΔΙΑΔΟΣΗ ΤΟΥ ΕΥΑΓΓΕΛΙΟΥ ΣΤΗΝ ΚΥΠΡΟ

Μακαριώτατε, Πανιερώτατε, Θεοφιλέστατοι, έντιμε Πρόεδρε της Βουλής των Αντιπροσώπων, κυρίες και κύριοι,

Εν πρώτοις θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Πανιερώτατο Μητροπολίτη Πάφου κ. Γεώργιο για την τιμή να με προσκαλέσει ως ομιλητή στον σημερινό πανηγυρικό εσπερινό με την ευκαιρία της εορτής των Αποστόλων Παύλου και Βαρνάβα. Ο χώρος στον οποίο βρισκόμαστε είναι ιστορικός και μαρτυρεί την εδώ παρουσία τους, καθώς χαρακτηρίζεται ως το Βήμα του Αποστόλου Παύλου. Στη σημερινή ομιλία γίνεται προσπάθεια παρουσίασης των ιστορικών γεγονότων που, ως ψηφίδες, συνθέτουν το ψηφιδωτό του εκχριστιανισμού της Κύπρου από τους Αποστόλους.

Προτού προχωρήσουμε, και για να γίνουν κατανοητά τα γεγονότα, κρίνεται σκόπιμο να καθοριστεί το ιστορικό πλαίσιο της εποχής την οποία εξετάζουμε, δηλαδή του πρώτου μετά Χριστόν αιώνας. Η Κύπρος τότε βρισκόταν υπό ρωμαϊκή κυριαρχία που ξεκίνησε τον 1^ο π.Χ. αιώνα. Το 57 π.Χ. ο Μάρκος Πόρκιος Κάτων κατέκτησε το νησί καθιστώντας το τμήμα της αχανούς ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Το 56 π.Χ. κατέφθασε στην Κύπρο ο πρώτος Ρωμαίος Διοικητής με στρατηγική εξουσία, ο ταμίας Σέξιτιος Ρούφος. Τον επόμενο χρόνο η Κύπρος ενώθηκε με την Κιλικία και συναποτέλεσαν ανθυπατεία, με επικεφαλής τον ανθύπατο Πόπλιο Κορνήλιο Λέντλο. Τα χρόνια αυτά χαρακτηρίζονται από αυθαιρεσίες και καταπίεση του λαού. Το 52 π.Χ. ανέλαβε ως ανθύπατος ο Κικέρων ο οποίος καταπράυνε τους κατοίκους από την οικονομική, κυρίως, αφαίμαξη. Το 47 π.Χ. ο Ιούλιος Καίσαρ παραχώρησε την Κύπρο στους Πτολεμαίους, όμως αυτό διατηρήθηκε μέχρι το 30 π.Χ. οπότε ο Οκταβιανός Αύγουστος νίκησε τον Αντώνιο και την Κλεοπάτρα και κυριάρχησε σε όλη τη Μεσόγειο¹.

Αμέσως η Κύπρος αποσυνδέθηκε από την Κιλικία και αποτέλεσε ξεχωριστή αυτοκρατορική, αρχικά, επαρχία που είχε ως έδρα του διοικητή την Πάφο. Ακολούθως, ο Οκταβιανός παραχώρησε το νησί στον έλεγχο της Συγκλήτου κάτι που σήμαινε πως ο διοικητής ήταν αντιστράτηγος με εξουσία ανθυπάτου και είχε ως βοηθούς έναν πρεσβευτή και έναν ταμία. Επίσης, το νησί διαιρέθηκε σε τέσσερις επαρχίες: την ανατολική που είχε ως

¹ Χρ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, 'Η Εισαγωγή του Χριστιανισμού και η θεμελίωση της Κυπριακής Εκκλησίας', *Ιστορία της Κύπρου, τ. Γ' - Βυζαντινή Κύπρος*, εκδομένη υπό την διεύθυνση Θεόδωρου ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', Γραφείον Κυπριακής Ιστορίας, Λευκωσία 2005, 72 και Ιω. ΤΣΙΚΝΟΠΟΥΛΛΟΥ, *Ιστορία της Εκκλησίας Πάφου*, Λευκωσία 1971, 23-24.

κέντρο τη Σαλαμίνα, τη βόρεια με τη Λάπηθο, τη νότια και κεντρική με την Αμαθούντα και τη δυτική με την Πάφο². Στην επικράτεια της αυτοκρατορίας επικράτησε η Pax Romana, η ρωμαϊκή ειρήνη, ευνοώντας την ανάπτυξη του εμπορίου και του πολιτισμού. Μέσα σ' αυτές τις συγκυρίες ξεκίνησε η δράση του Ιησού αρχικά, και ακολούθως των Αποστόλων, για τη διάδοση του Ευαγγελίου.

Μέσα από το κείμενο των Πράξεων των Αποστόλων ο Ευαγγελιστής Λουκάς υπογραμμίζει την έντονη παρουσία Κυπρίων στην Ιερουσαλήμ, οι οποίοι ασπάστηκαν το κήρυγμα του Ιησού και έγιναν ακόλουθοί Του. Κατά την ημέρα της Πεντηκοστής το κήρυγμα διαδόθηκε ανάμεσα στους Ιουδαίους της Παλαιστίνης και σε όσους Ιουδαίους προέρχονταν από άλλες περιοχές, οπότε στα αρχικά στάδια η νέα θρησκεία δεν διαφοροποιήθηκε από τον ιουδαϊσμό. Μετά τον λιθοβολισμό του πρωτομάρτυρα Στεφάνου, που έγινε το 33 μ.Χ., προκλήθηκε διάσπαση των μαθητών του και διασπορά τους σε διάφορα μέρη, οπότε γίνεται η απαρχή της διάδοσης του νέου κηρύγματος εκτός των στενών αυτών ορίων. Αρκετοί, Κύπριοι στην καταγωγή, κατέφυγαν στο νησί και ξεκίνησαν το κήρυγμα στις Συναγωγές³. Αναφέρουν σχετικά οι Πράξεις: *Οί μὲν οὖν διασπαρέντες ἀπὸ τῆς θλίψεως τῆς γενομένης ἐπὶ Στεφάνῳ διήλθον ἕως Φοινίκης καὶ Κύπρου καὶ Ἄντιοχείας μηδενὶ λαλοῦντες τὸν λόγον εἰ μὴ μόνον Ἰουδαίοις*⁴. Ο Στέφανος διαφωνούσε με τη διάδοση του χριστιανισμού μόνο στους Ιουδαίους της Παλαιστίνης και επομένως το κήρυγμά του προκάλεσε έντονες αντιδράσεις που οδήγησαν στον λιθοβολισμό του. Οι μαθητές του, που διασκορπίστηκαν, ακολουθούσαν τις οδηγίες του δασκάλου τους και χαρακτηρίζονται ως ελληνοιστές χριστιανοί⁵.

Στο σημείο αυτό πρέπει να διευκρινιστεί ότι ο εκχριστιανισμός του νησιού έγινε σε τρεις φάσεις. Η πρώτη πραγματοποιήθηκε από τους ανώνυμους Κυπρίους αμέσως μετά τον λιθοβολισμό του Στεφάνου. Η δεύτερη από τους Αποστόλους Βαρνάβα και Παύλο με βοήθον τον Ιωάννη Μάρκο το 45 μ.Χ. και η τρίτη από τον Απόστολο Βαρνάβα και τον Ιωάννη Μάρκο μάλλον το 49 μ.Χ.

Επανερχόμαστε στην πρώτη φάση εισαγωγής του χριστιανισμού στο νησί. Ο συγγραφέας των Πράξεων Ευαγγελιστής Λουκάς αποσιωπά τα ονόματα των πρώτων αυτών μαθητών που ήρθαν στο νησί, επειδή μάλλον ήθελε να τονίσει την παρουσία του Βαρνάβα

² Χρ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Ό.π., 72.

³ Χρ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Ό.π., 58-60.

⁴ Πράξεις των Αποστόλων 11, 19 και Χρ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Ό.π., 57.

⁵ C. KYRRIS, 'Saint Barnabas and Saint Paul in Cyprus', *Πρακτικά του Α' Παγκύπριου Συνεδρίου Ελληνικού Πολιτισμού «Ελληνοιστική περίοδος» (Λευκωσία 21-23 Δεκεμβρίου 1973)*, Λευκωσία 1974, 104 και Χρ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Ό.π., 58.

και του Παύλου κατά τη δεύτερη φάση. Συνάμα δεν αναφέρεται στο έργο που επιτέλεσαν, το οποίο κατά πάσα πιθανότητα δεν είχε ιδιαίτερα ικανοποιητικά αποτελέσματα. Το ουσιαστικό είναι ότι οι ανώνυμοι Κύπριοι ελληνιστές χριστιανοί προετοίμασαν το έδαφος για το κήρυγμα των Βαρνάβα και Παύλου. Η διατύπωση στις Πράξεις, που προαναφέρθηκε, και έλεγε *εί μὴ μόνον Ἰουδαίοις* δεν πρέπει να εκληφθεί με την αυστηρή της έκφραση. Αναφερόταν κυρίως στους Ιουδαίους όμως δεν αποκλείονταν και όποιοι άλλοι ήθελαν να ακούσουν⁶.

Η δεύτερη φάση του εκχριστιανισμού των κατοίκων της Κύπρου έγινε, όπως προείπαμε, το 45 μ.Χ. από τους Αποστόλους Βαρνάβα και Παύλο με βοηθό τον Ιωάννη Μάρκο. Επικεφαλής της αποστολικής περιόδου ήταν ο Βαρνάβας. Προτού διαγραφεί η δράση τους, θα παρατεθούν ορισμένες πληροφορίες γύρω από τον κάθε ένα, κάτι που θα συμβάλει στην καλύτερη κατανόηση των γεγονότων. Ο Βαρνάβας ήταν Κύπριος στην καταγωγή, Ιουδαίος στο θρήσκευμα και προερχόταν από τη φυλή του Λευΐ. Το αρχικό του όνομα ήταν Ιωσήφ ή Ιωσής. Το όνομα Βαρνάβας το προσέλαβε από τους Αποστόλους μετά προφανώς από τη βάπτισή του και είναι σύνθετη λέξη από τα συνθετικά *βαρ* που σημαίνει υιός και *νεβουά* που σημαίνει προφητεία γι' αυτό και χαρακτηρίζεται ως υιός προφητείας ή παρακλήσεως⁷. Σύμφωνα με το Εγκώμιο του Αλεξάνδρου μοναχού στον Άγιο Βαρνάβα οι γονείς του τον έστειλαν στα Ιεροσόλυμα, για να εμβραθύνει τις γνώσεις του, κοντά στον Νομοδιδάσκαλο Γαμαλιήλ, όπου είχε συμμαθητή τον Σαούλ⁸, δηλαδή τον Απόστολο Παύλο. Η μαθητεία τους εκεί τους καλλιέργησε φιλελεύθερο πνεύμα το οποίο φάνηκε κατά το κήρυγμά τους.

Οι Απόστολοι θεωρούσαν τον Βαρνάβα πολύ σπουδαίο και τον αντιμετώπιζαν με εκτίμηση και αγάπη. Η δράση του ήταν πολυσχιδής, όπως παρουσιάζεται μέσα από τις Πράξεις των Αποστόλων. Επί παραδείγματι, όταν οι χριστιανοί της Ιερουσαλήμ αντιμετώπιζαν προβλήματα στην κάλυψη των βασικών αναγκών τους, ο Βαρνάβας δεν δίστασε να πουλήσει το κτήμα που είχε στα Ιεροσόλυμα και να προσφέρει όλο το ποσόν για την ανακούφισή τους⁹. Μέσα από αυτό αλλά και άλλα παραδείγματα που παραλείπονται, φαίνεται πως ο Βαρνάβας ήταν εξέχουσα μορφή της πρώτης χριστιανικής κοινότητας γι'

⁶ Χρ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Ό.π., 61.

⁷ Παν. ΧΡΗΣΤΟΥ, 'Βαρνάβας. Απόστολος του Ιησού Χριστού', *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. Γ', στ. 632, Χρ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Ό.π., 35-36, 64 και C. ΚΥΡΡΙΣ, Ό.π., 103.

⁸ P. VAN DEUN, 'Sancti Barnabae Laudatio auctore Alexandro monacho', *Corpus Christianorum. Series Graeca* 26, Brepols – Turnhout, 1993, 90177-181.

⁹ P. VAN DEUN, Ό.π., 94265-270. Βλ. επίσης Χρ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Ό.π., 35 και Παν. ΧΡΗΣΤΟΥ, Ό.π., στ. 633.

αυτό και τιμήθηκε με αυτό το όνομα από τους Αποστόλους. Παράλληλα, ήταν από τα πρόσωπα που πρωταγωνίστησαν στη διάδοση του Ευαγγελίου στον εθνικό κόσμο¹⁰.

Ο Απόστολος Παύλος καταγόταν από την Ταρσό της Κιλικίας και το αρχικό του όνομα ήταν Σαούλ-Σαύλος. Μαθήτευσε κι αυτός στον Γαμαλιήλ, όπως προαναφέρθηκε. Όπως φαίνεται, το 33 μ.Χ. ήρθε στα Ιεροσόλυμα και συμμετείχε στον λιθοβολισμό του Στεφάνου και στον διωγμό μετά τον θάνατό του¹¹. Στο εγκώμιο του Αποστόλου Βαρνάβα μαρτυρείται συνάντηση του Βαρνάβα με τον Σαύλο πριν από τον λιθοβολισμό του Στεφάνου¹² και όπως φαίνεται η μεταστροφή του Βαρνάβα οδήγησε τον Σαύλο στα Ιεροσόλυμα. Ακολούθως, θέλοντας να εξαλείψει τους υποστηρικτές των ανατρεπτικών κηρυγμάτων ξεκίνησε το ταξίδι στη Δαμασκό. Λίγο πριν εισέλθει στην πόλη εμφανίστηκε ο Ιησούς και τον μετέστρεψε στην ορθή πίστη¹³. Μετά τη μεταστροφή του Σαύλου ο Βαρνάβας τον παρουσίασε στους Αποστόλους δείχνοντας τη σπουδαιότητα του ανδρός. Η δυναμική και των δύο φάνηκε στην Αντιόχεια το 42 μ.Χ. οπότε ισχυροποίησαν το κήρυγμα του Ευαγγελίου εκεί και το Άγιο Πνεύμα τους ανέδειξε ως άξιους να κηρύξουν το Ευαγγέλιο προς τα Έθνη. Η πρώτη περιοχή που επισκέφθηκαν ήταν η Κύπρος¹⁴.

Ο Ιωάννης Μάρκος δεν είναι άλλος από τον μετέπειτα Ευαγγελιστή Μάρκο. Ήταν συγγενής με τον Βαρνάβα, *ὁ ἀνεμῖος Βαρναβᾶ*. Οι πηγές προκαλούν σύγχυση για τη διακρίβωση της σχέσης των δύο· ήταν εξάδελφοι ή ο Βαρνάβας ήταν θεῖος του; Αυτό το ερώτημα δε μπορεί να απαντηθεί, όμως είναι ἡσσονος σημασίας. Η ἄλλη ιδιότητα του Ιωάννη Μάρκου ήταν του υπηρέτη. Αυτό μπορεί να ερμηνευθεί πως υπήρξε βοηθός των δύο Αποστόλων στη διάδοση του κηρύγματος¹⁵.

Ο πρώτος σταθμός των τριών στην Κύπρο ήταν η Σαλαμίνα και εκεί κήρυξαν στις Συναγωγές. Πέρασαν από όλες τις πόλεις του νησιού μέχρι την Πάφο¹⁶ η οποία ήταν η έδρα του ανθυπάτου, που τότε ήταν ο Σέργιος Παύλος, συνετός ἄνδρας σύμφωνα με τις Πράξεις. Στη συνοδεία του Σεργίου Παύλου υπήρχε και ἕνας μάγος ψευδοπροφήτης, Ιουδαῖος στο θρήσκευμα που ονομαζόταν Βαριησοῦς Ελύμας. Ο Λουκάς χαρακτηρίζει τον Ελύμα ως ψευδοπροφήτη μάλλον για να τονίσει την αντίθεσή του προς τους ἀληθινούς προφήτες Βαρνάβα και Παύλο. Αναφέροντας την ιδιότητα του μάγου θέλει να ισχυροποιήσει τη

¹⁰ Χρ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Ό.π., 35-36.

¹¹ Πράξεις των Αποστόλων, 7, 54-8,3.

¹² P. VAN DEUN, Ό.π., 94271-276.

¹³ Πράξεις των Αποστόλων, 9,1-9,9.

¹⁴ C. KYRRIS, Ό.π., 105-107.

¹⁵ Χρ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Ό.π., 44-46.

¹⁶ Πράξεις των Αποστόλων, 13,4-6.

διαφοροποίηση της νέας θρησκείας σε οτιδήποτε είναι ψεύτικο και δεν πραγματοποιείται στο όνομα της αλήθειας του Ευαγγελίου¹⁷. Το όνομα Βαριησούς σημαίνει τον υιό του Ιησού. Το δε όνομα Ελύμας προέρχεται είτε από την αραμαϊκή λέξη alim που σημαίνει σοφός, μάγος και η οποία στον πληθυντικό γράφεται ulema είτε από τη λέξη alima που σημαίνει δυνατός ή aloma που δηλώνει τον μάγο¹⁸.

Ο Απόστολος Παύλος στη Β΄ Προς Κορινθίους Επιστολή του αναφέρει ότι κατά τη διάρκεια του κηρύγματός του γενικά, υπέστη πολλές ταλαιπωρίες. Συγκεκριμένα γράφει *ὑπὸ Ἰουδαίων πεντάκις τεσσαράκοντα παρὰ μίαν ἔλαβον. Τρὶς ἐρραβδίσθην, ἅπαξ ἐλιθάσθην, τρὶς ἐνανάγησα, νυχθήμερον ἐν βυθῶ πεποίηκα*. Η πρώτη τιμωρία, δηλαδή η μαστίγωση, αποδιδόταν από Ιουδαίους σε Ιουδαίους. Το μαστίγιο είχε 13 λουριά τα οποία στην άκρη έφεραν αιχμηρές ακίδες οι οποίες ξέσκιζαν το σώμα. Ο τιμωρούμενος υφίστατο τρεις μαστιγώσεις, άρα συνολικά 39 χτυπήματα με τις αιχμές. Οι πηγές δεν μνημονεύουν τιμωρία του Παύλου στην Κύπρο. Η παράδοση εντούτοις διασώζει αυτό το μαστίγωμα. Η στήλη του Αποστόλου Παύλου το μαρτυρεί. Αν είχε γίνει ή όχι δεν μπορεί να διακριβωθεί με ασφάλεια. Αν ναι μάλλον πραγματοποιήθηκε από εξοργισμένους Ιουδαίους¹⁹.

Ο Σέργιος Παύλος μόλις πληροφορήθηκε ότι οι Απόστολοι Βαρνάβας και Παύλος κήρυτταν στην πόλη του τους κάλεσε στην οικία του και τους ζήτησε να εκθέσουν τη διδασκαλία τους. Αυτό δείχνει την ευρύτητα του πνεύματός του και τη δίψα του να βρει κάτι αληθινό, που προφανώς δεν έβρισκε στη διδασκαλία και τα έργα του Ελύμα. Ο Σέργιος Παύλος ήταν ακροατής της διδαχής των δύο Αποστόλων και κυρίως του Παύλου που αντιμετώπιζε την αμφισβήτηση και τα ψεύδη του Ελύμα. Μετά την τύφλωση του τελευταίου ο Σέργιος Παύλος πίστεψε στο κήρυγμα. Με την τύφλωση του Ελύμα ο Παύλος απάντησε στον Ελύμα χρησιμοποιώντας τη δική του «πνευματική» γλώσσα, την οποία μπορούσε να κατανοήσει ο Σέργιος Παύλος. Ο Απόστολος Παύλος αντιμετωπίζοντας τον Ελύμα ανέδειξε τις δυνατότητές του, μπήκε στο προσκήνιο και κατέστησε φανερό ότι δεν είναι ανεχτό οτιδήποτε αντιτίθεται στην αλήθεια του Ευαγγελίου. Πλέον, επικεφαλής της περιοδείας τέθηκε ο Παύλος. Μετά από τα γεγονότα οι τρεις άνδρες αναχώρησαν για την Πέργη της Παμφυλίας και ακολούθως την Ασία, ώστε να ολοκληρώσουν το έργο που τους ανέθεσε το Άγιο Πνεύμα²⁰.

¹⁷ Χρ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Ό.π., 85-86.

¹⁸ Χρ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Ό.π., 87-88.

¹⁹ C. KYRRIS, Ό.π., 118-120.

²⁰ C. KYRRIS, Ό.π., 122-124.

Η τρίτη φάση του εκχριστιανισμού της Κύπρου ξεκίνησε το 49 μ.Χ., αμέσως μετά την Αποστολική Σύνοδο. Στη φάση αυτή ο Απόστολος Βαρνάβας και ο Μάρκος κατέφθασαν στο νησί, όμως δεν είναι γνωστή από τις Πράξεις η διαδρομή που ακολούθησαν ή τα γεγονότα που συνέβησαν. Σύμφωνα με το Εγκώμιο στον Απόστολο Βαρνάβα οι δύο άνδρες πέρασαν από πολλές πόλεις της Κύπρου και όταν έφθασαν στην Πάφο ο Ελύμας δεν τους άφησε να εισέλθουν και αντίθετα τους καταδίωξε ξεσηκώνοντας τους Ιουδαίους εναντίον τους. Αυτό συνεχίστηκε μέχρι τη Σαλαμίνα όπου ο Απόστολος Βαρνάβας βρήκε μαρτυρικό θάνατο από τους Ιουδαίους συμπολίτες του. Κατά τη δεύτερη αποστολική περιοδεία του Βαρνάβα με τον Μάρκο θεμελιώθηκε και ισχυροποιήθηκε η διδασκαλία του Ευαγγελίου, γι' αυτό και θεωρείται ο ιδρυτής της Εκκλησίας της Κύπρου²¹.

Τον 5^ο μ.Χ. αιώνα ο Απόστολος Βαρνάβας, σύμφωνα με το Εγκώμιό²² του, παρενέβη για να λύσει το πρόβλημα της απαίτησης εκ μέρους της Εκκλησίας της Αντιόχειας να υπαγάγει υπό τον έλεγχο της την Εκκλησία της Κύπρου. Εμφανίστηκε, λοιπόν, στον επίσκοπο Κωνσταντίας Ανθέμιο και του αποκάλυψε τον τάφο του. Έσκαψε στο σημείο ο Ανθέμιος και βρήκε το σκήνωμα του Αποστόλου, καθώς και ιδιόχειρο αντίγραφο του Κατά Ματθαίον Ευαγγελίου. Παρουσίασε τα γεγονότα στον αυτοκράτορα Ζήνωνα ο οποίος αναγνώρισε οριστικά τότε το αυτοκέφαλο της Εκκλησίας της Κύπρου²³.

Συνοψίζοντας, μέσα από τα πιο πάνω φάνηκε η έντονη δράση των Αποστόλων αμέσως μετά την Πεντηκοστή. Οι Απόστολοι που έφυγαν από τα όρια της Παλαιστίνης έθεσαν σε εφαρμογή τη διάδοση του Ευαγγελίου όχι μόνο στους Ιουδαίους στα εκεί στενά όρια, αλλά σε όλο τον κόσμο και σε οποιονδήποτε διψούσε, για να μάθει την αλήθεια του κηρύγματος του Ιησού. Η Κύπρος είχε το προνόμιο να είναι μία από τις πρώτες χώρες που δέχθηκαν το Αποστολικό κήρυγμα και κατέστη χριστιανική χάρη στη δράση των πολλών Κυπρίων στα Ιεροσόλυμα και κυρίως του Βαρνάβα.

²¹ Χρ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Ό.π., 102-105.

²² Ρ. VAN DEUN, Ό.π., 112685-120853.

²³ ΑΝ. Ν. ΜΙΤΣΙΔΗΣ, 'Το αυτοκέφαλον της Εκκλησίας Κύπρου', *Ιστορία της Κύπρου, τ. Γ' - Βυζαντινή Κύπρος*, εκδομένη υπό την διεύθυνσιν Θεόδωρου ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', Γραφείον Κυπριακής Ιστορίας, Λευκωσία 2005, 135-136.